

CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN
SURAT.

Manuscripts Library

5th D.P. B.

Coll. No. ~~294~~ 601

Title Siddhāntasāra

CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN, SURAT

Shastri Dinmanishankar Pustak-Bhandara

No. : 601 Subject : Vaiśeṣika

Title : Siddhanta sara

Author : — Scribe : —

Date of the work : — Date of the Ms. : —

Place of the work : — Place of the Ms. : —

Size : 9.9" by 4" Extent : 20 foll.

Language : Sanskrit Script : Devanāgarī

Remarks : Incomplete.

[illegible]

श्रीवक्तुं जाय नमः ॥ विधेयविभुवनमो विश्वकर्मा विस्तरे भूयो भूयः प्रणतिनिवेदं रचयित्वा भवन्तीत्याचरेतः
 कलुषितमिदं दोषसंकेतकृतं नीतिद्वयानि न चरणयोस्तद्विभुहिनयेथा ॥ १ ॥ अमाम वंद्यवरणो जारणो विधायप्रतात
 त्वनिवहः कृतकारक्षणेन अमाम प्रसक्तं कृतिनां हिताय सिंहातमारमिममस्तमातनोति ॥ इहयवद्विदितसुखदुः
 खस्वप्नावाः स्वप्नावतएवसुखमसिद्धिमिच्छते हिषं तएवकाठः स्वमन्यदिच्छंति हिषं तिय ॥ ततइष्टे स्वकृति साध्यतया विदित
 प्रवर्तते हिषं त्वनिवर्तते इत्यावस्तवि कीटमियं व्यवस्था विधेयविदितसुखभाववस्तु रागो हि रागात्तदेषाद्या ॥ रागः साध्य
 हवः प्रतियोगिनि यद्विकामयं तेन दुपायतया यत्तद्विषंति वा तदं तं विरह तत्तद्यद्यं सतया वा तत्प्रतियोगितयान्न तद्विरो
 धिसेन वा विदिते सुखसहं विदिते सुखिह तया वातादृशवस्तुधेवपुंमो सो रज्यंते ॥ एवमविदितदुःखभाववस्तुधेवो ॥ दे० ११
 रागाद्या यत्र द्वेषस्तदुपाय तमान ॥ यत्तया यत्र वारागस्तदत्यंत विरहतादिना वा प्रति संधानादेवतादृश द्वेषो त्यजेतः स
 विषमधुषो जनादीपापनाशहेतुपापादीवनरागः बलवता द्वेषेण प्रतिबंधात् ॥ एवं नान्तरीयकदुःखहेतुपाकादोपुण्य
 नाशो हेतुपुण्यो दोषनद्वेषः बलवता रागेण प्रतिबंधात् रागो बलवता द्वेषः ॥ द्वेषो पिसर्ग प्रतिपक्षीत्यपि स्वभावादेव राग
 द्वेषयोर्बलबलहेतुसुखदुःखयोर्लक्षणापकषं विदिते प्रयुक्ते ॥ सुखदुःखादितदुक्तं लक्षणापकषं तदुपायतया विरोधि स कृति
 साध्यज्ञानोपधयः स्वभावसत्यावाधसत्यं वांकी विरहिता एव फलदायुं सा परिगृह्यते तेन रागाद्विरोधं कृति स्वतएव कृति

त्यत्ताद्यवधारणात् ॥ तदवधारणमप्युपयुज्यते प्रवृत्त्यादौ ॥ सुखादिधियस्तकेचित्यस्य सात्वयथा योगिनां ॥ यथा वा धेवि
 दस्माकं कविस्संस्कारात् यथा ज्ञातमात्रस्य यथा कविद्वयेषां कविद्वयात्तद्व्यवहारादिपार्थानुमानाच्च ॥ यथा प्रायशोस्मा
 कं तत्र केव न केव न वाचाः केव न केव न व्यवहाराः पितृपितामहादिपुरुषमित्रादिपरिगृहीतत्वेन संस्कारवशात्तद्व्यवहारेण विवर्तकेन
 चित्प्रमाणतया परिगृह्यते ॥ व्यवक्रियंते तं तदर्थः ॥ यत्र बोहिपश्चर्माद्यवहारमनुवर्तते तं मनुजास्तमनुजानां ॥ तथा पिमेणाम्ने
 यानां उतर्मा उतमानां सीगताः सीगताः न तथागतास्तथागतानां दिगंबरादयो दिगंबरादीनां वचनव्यवहारानुपाददत्तेषु पादद
 तेव वेदतदनुक हवायुवहाराद्वास्तिवर्षायाः तत्रैवैदांस्तदनुक हवायुवहाराद्वाप्रमाणतया परिगृह्यतव्यवक्रियंते
 तदर्थस्तएवात्र स्वरूपतो योग्याः प्रामाणिकत्वात् ॥ ननु वेदादीनां प्रामाण्यमेव नास्ति मानात्तावात एकदेशसंवा दस्याप्रामाण्यसा
 धारणत्वात् ॥ शिष्टपरिग्रहस्य यद्विनिर्मुक्तत्वात् ॥ शिष्टलक्ष्यप्रवृत्ताय भिन्नं तत्तत्प्रवृत्ताय बोधकप्रामाण्यस्युपगमं तं
 त्वं शिष्टत्वमिति चेत् ॥ तथापि तदप्रामाण्याप्युपगमं परिग्रहेण प्रामाण्यस्यापि सुवचनेन प्रतिरोधादिति चेत् ॥ तमेव ॥ आस्तिकानां
 वेदादौ प्रामाण्यमनुभावयतीति ॥ शिष्टादेश्वपि तद्व्यवहारादिपुं परिग्रहादीनामेव तत्र प्रमाणत्वात् ॥ तदप्रामाण्यवचना
 दीनामास्तिकैरप्रमाणतयाप्युपगमावनास्तिकानां तत्राप्रामाण्यानुभवो विपरीत एव च प्रामाण्यानुभवोऽस्तीति चेत् ॥ किं तेन न हि ता
 नयिद्वयविचारस्तैर्विवादो वा आस्तिकानां तैः सहापलापस्याप्यत्यंतविगीतत्वात् ॥ अतएव ते बाह्या इत्यर्थं तद्विदितं पल्लवितेन ॥

५६

तेवस्त्वययोग्याः कुतुमुमुमुमुनेदरे द्विविधास्तत्र बुभुक्षुवः स्वगदिस्तारतम्यमनुसंधायतदर्थं प्रवर्तते परे तु हिरण्य
गर्भादिपदमपितिरसुर्वतः सर्वेतिमतया अपवर्गमेवेदादयुपरि कुर्वेतीत्यपवर्गमेव प्रार्थयतस्तदर्थं प्रयत्नते तत्र मुमुक्षुः वा
मर्यादिसंपन्नवेदविरुद्धपरिहारिणोऽधिकारिण इतरयोरित्यरुदितस्यावतन्स्वर्गादिबोधकप्रमाणानि अप्रमाणतयाप्यु
पर्यंतितथापि नानाधिकारणः परंतु तस्मिन् केरपरिगृहीताज्जर्जनास्तिकत्वादिति अथ निश्चितभोगेकविश्रामधानसुरैर्द्विविद्या
दिपदमपि विपदमन्यमानाः सर्वे एव तास्तिका अपवर्गप्रार्थयतस्तदुपायं तत्त्वज्ञानमनुसरति तदर्थं विविधनाधना अप्यनुभवति
तत्र केस्तावदपवर्गः किमेकांतुः खनिवृत्तिरुततथा दुःखसाधननिवृत्तिस्तदृशसुरमेव वा नाद्यः प्रागुक्तानां भावयोरसाध्य
त्वात् दुःखधंसस्यापुरुषार्थत्वात् दुःखमनुसाधतस्योत्पादयितुमशक्यत्वेन तदुपाये प्रवृत्त्यनुपपत्तेश्च न खलु तमेव नाना
पितुं तं तसाधने वा कश्चिदुपादने अनवरतमेव शिरः छेदादी प्रवृत्त्यापनेन अनिवार्यापत्तेश्च बलवन् नरदुःखसंतानात् त
तोपितावतुः खनिवृत्तिरुत्पादे तदिनाश्यावश्यकत्वात् तदुक्तः प्रस्तावना हि पयस्य दृशदस्पृशनिर्वरमिति कान्वदुःखनि
वृत्तेरेकांतता स्वसमानाधिकरणद्वयप्रागभावात् समानकाळीनत्वात् तथा विधुः स्वसमानकाळीनत्वात् नानाध्वरमदुःखोत्प
त्तिकालोत्पत्तौ पात्युः खधंसेति प्रसंगत्वं किं वा स्वपदं दुःखधंसपरं तत्तदुःखधंसपरं वा नाद्योऽसंभवात् अत्राद्योदुःख
प्रागभावमात्रेणैव दुःखधंससमानाधिकरणतया समानाधिकरणात् वेद्यमप्यनेन यत्किंचिन्मुक्तं तत्र वृत्तिसौसारिक

॥१॥

निरस्तं ३

सकळदुःखधंसातिप्रसंगात् तत्तदुःखनिवृत्तिर्वक्तव्येति नार्थोपपत्तिरिति न काळीनां तवेव ध्याति अनुनुगमाच्च एतेन
स्वसमानाधिकरणदुःखप्रागभावसमानकाळीनत्वात् स्वधंसोपपत्तिर्गोचर्युः खधंसपरं दुःखप्रागभावसमानका
लक्षणेति नार्थप्रसंग इत्यपि निरस्तं यत्किंचिन्मुक्तं तत्र वृत्तिसौसारिक
वृत्तिरिति न वेद्यमप्यनेन यत्किंचिन्मुक्तं तत्र वृत्तिसौसारिक
समानकाळीनत्वघटितं दुःखधंसत्वं लक्षणमनेकविधमाहुः तदप्यतएव निरस्तं दुःखधंसत्वापेक्ष
यागुरुर्गतिरस्य जन्यतीव छेदकत्वाच्च अथ स्वपदं काळीनां तार्थपरं एव च तथा काळीनं यद्यत्तदप्यत्र मर्शतथा काळीनं च व
भेदप्रतियोगितावच्छेदकं तत्तद्वृत्तिरुपविचार्य ननु तदवच्छेदकं स्वसमनियततरो घटिकापेक्षया गुरुत्वात् तत्तदाका
य दुःखाधिकरणक्षणावृत्तितत्तदात्मापत्तावच्छिन्नभेदवत्त्वं धंसेतादृशदुःखप्रागभावाधिकरणक्षणावृत्तितत्त
दात्मापत्तावच्छिन्नभेदवत्त्वं दुःखविशेषणमिति तु परमार्थः प्रतियोग्यविशेषितानामेव भेदानामवच्छेदकत्वाच्च द्वितीयस्य गुरु
रुत्वं न वन तथापि तादृशभेदविशिष्टदुःखीयत्वतः प्रथमतो धंसत्वं घटितस्य द्वितीयस्य गुरुत्वं वस्तुतो धंसत्वं निरूपितस्य त
थाविधदुःखानुयोगिताविशेषस्य स्वाभ्यानुयोगिताविशेषणतादृशदुःखत्वस्य वावच्छेदकत्वाच्च अनुयोगिताविशेषणा
दरेतु प्रथमस्य एवावच्छेदकत्वमिति चेन्न येन स्वसमानकाळीनघटहादितुल्ययोगक्षेमत्वेन तेषामनवच्छेदकत्वाच्च भेदानां विशेष

प्रतियोगितावच्छेद

प्रतियोगिता

६ - नहि पापादिनाशः सुखादिभिरपि क्लेशादिवर्जित इति प्रत्यक्षं पापनाशो दुःखात्प्रसङ्गात्
मेवाह्वयति सति सहकारिणो ह्येतन्मात्रेण दुःखरूपेण तदभावात् ।

[illegible]

= तदुपधायकत्वं विदहेत् ॥३॥

अथ विरोधः नाभुक्तं क्षीयते कर्म कल्पकोटि शोते रपीति स्मृतेः कर्मणां भोगनाशे त्वावधारणां नैव मिति चेदनुक्तमि
तिकोऽर्थः भोगास्वरूपा योग्यमिति भोगानुपधायकमिति वा भोगानुपधायकत्वं मपि ~~न भोगानुपधायकत्वं~~ तदुपधाय
कत्वे दोषः नाद्यः पुण्यं ~~दिनां सुखादि स्वतः~~ पुण्यत्वात् कर्मणोऽनन्वयापत्तेः न द्वितीयः सहिते दोषा अप्यवतिर व्याप्य
तिर्वा नाद्यः तथा कर्मणो सवन्मतेः प्रसिद्धेः अविनाशिकर्मणः सूयाप्यनन्वयपगमात् नापरः कर्ममात्रस्यैव तथात्वेन न क्षी
यते इति व्याघातात् भोगेन कर्मक्षयस्य सर्वसिद्धत्वात् अतएव तदुपधायकत्वं विरहस्तथीयोपि नः अव्यक्त्ये श्चिधा तु
ना भोगजन्यनाशान्निधानान्न व्याघात इति चेत् नः अभुक्तमित्यस्यैव मथ्यापितेः तस्मात्तानां भोगजन्यत्वेन तत्त्वसाक्षात्
राद्यजन्यत्वेन वानात्राप्रत्ययनादनुक्तत्वं स्याप्यवतिर्यादनुक्तत्वे वैर्यं स्मृतिरिति अथाभुक्तपदस्य निध्यात्वं क्षीयत इत्य
त्र भोगानुपधानदशरूपवर्तमानत्वाभावादभुक्तं कर्म भोगानुपधानकालीननाशप्रतियोगिनेत्यर्थः तत्र क्षणवति धर्म
सप्रतियोग्यत्वं भोगजन्यत्वं भुक्तं तदन्यत्वं कर्म तत्र क्षणवतित्वरूपवर्तमानत्वं तर्धसप्रतियोगिनेति तु परमा
र्थ इति चेत् तथापि नीलो घट इत्यादिव दस्यान्वयिता वच्छेदकसामानाधिकरण्येनान्ययबोधकत्वात् न हीयंतादशक
र्मत्वावच्छेदेन तथा विधक्षयप्रतियोगित्वाभावं बोधयितुं श्ये प्रायश्चित्ततोपि इति तनाशात् अन्यथा तत्र प्रवृत्त्यनुपपत्तेः
पायनाशकत्वमैतरेण हः खप्रागभावपरिपाळकताया अव्यसंभवात् अथ प्रायश्चित्तेनेतरकर्माधिकारः संपाद्यते तथा

४-तत्र प्रायश्चित्तं तत्र गोप्यं प्रकर्मणः ॥ १ ॥ तत्र गोप्यं प्रकर्मणः ॥ १ ॥ तत्र गोप्यं प्रकर्मणः ॥ १ ॥

नः ५

हिः उरितविशेषाणां तत्कर्मजसुहृत्तविशेषविरोधित्वं तावत्सर्वसिद्धं विरोधितावनतादृशदुरितत्वेन-तत्र प्रायश्चित्तं
 तस्य तथाविधसुहृत्तोत्पत्ते-किंतु तादृशप्रायश्चित्तजन्या सर्वविरोधविशिष्टतथाविधदुरितत्वेन-अथैवं धर्मे कालोवध
 प्रायश्चित्तेन गवांतरहनेनैव अधिकारस्यात्-उत्तरगोवधेन तदसर्वनाशा-प्राधिकार इति चेन्न कर्मणां भोगे कनायताभंग
 प्रसंगात्-तत्र प्रायश्चित्तकर्मणः-उत्तरगोवधजन्यभोगातिरिक्तेभोगजननप्रसंगाच्च-पापमेदेन फलमेदस्य सर्वसिद्धत्वा
 तन्न च विरोधि प्रायश्चित्तजा पूर्वाभावात्कर्मणा एव पापजनकत्वात्-अतएव प्रायश्चित्तैर्विकल्पनामो रवमपि न प्राय
 श्चिर्गोत्रावरणं च प्रागुत्पन्नपापस्य सुहृत्तादिविरोधित्वबोधनायेति वार्यं-लाघवेन गोवधत्वादिभेददुरितहेतुत्वादि
 ति चेन्न-तत्कर्मप्रायश्चित्तजा पूर्वाभावविशिष्टतत्कर्मजदुरितत्वेनैव विरोधित्वं-तत्र विरोधितावनतादृशपक्षेन-तत्कर्मजस्य
 च कर्मणः प्रायश्चित्तं न कर्तव्यं तत्कर्मजदुरितस्य च तत्वेनैव विरोधित्वं-एवं विशिष्टभावस्य विशेषणाद्यभावात्-तद्वि
 कल्पमते सुहृत्तविशेषसाधनत्वेनैव प्रायश्चित्तजा पूर्वाभावात्-मतां तरे तु द्विष्टाभावतया तदुरितविशिष्टतदसर्ववि
 रहाभावादनधिकस्य तादृशदुरिताभावस्येष्टत्वेन तत्त्वतियोगिनस्तदसर्वविरोधस्य द्विष्टत्वात्-न च प्राणी तप्रायश्चित्त
 स्य पापनाशा एव फलं-तेनापि जन्मांतराय कर्मविशेषाधिकारसं पादनात्-तच्छरीरजीवनावच्छिन्नतत्पापस्यान्त
 करित्यादिष्टत्वेन उक्त्या येन तच्छरीरजीवनस्यापि द्विष्टत्वात्-तदभाविमरणे इच्छेत्पते-प्रवृत्तिर्न भवति-तदेवैव त

जिका २२

५४

त्या

प्रायश्चित्तकर्मजपापस्य तत्तदसर्वस्य च नित्यत्वं स्यात्-नाराकभोगस्य विरोधादिति वार्यं-इष्टत्वात्-उत्तरगोवधादिजन्यभो
 गस्य तत्र सुहृत्तभोगस्य च तन्नाशकत्वं संभवाच्च-इदं द्वयजन्यदृष्टत्वात्-दृष्टद्वयजन्यभोगस्योप्यविरोधित्वान्नवान्यत्रा
 पितथा स्यादापादकाभावात्-अस्तु वा तत्कर्मणोपि भोगांतरं-बाधकाभावात्-अतएव यत्र प्रायश्चित्तोत्तरं तथा कर्मन कर्त
 नवाप्राक्तेन तादृशपापान्तरं संभवस्तत्रापि तन्नाशानुपपन्निरिति-मेव-लाघवेन प्रायश्चित्तैर्विकल्पनामो रवमपि न प्राय
 श्चिर्गोत्रावरणं च प्रागुत्पन्नपापस्य सुहृत्तादिविरोधित्वबोधनायेति वार्यं-लाघवेन गोवधत्वादिभेददुरितहेतुत्वादि
 ति चेन्न-तत्कर्मप्रायश्चित्तजा पूर्वाभावविशिष्टतत्कर्मजदुरितत्वेनैव विरोधित्वं-तत्र विरोधितावनतादृशपक्षेन-तत्कर्मजस्य
 च कर्मणः प्रायश्चित्तं न कर्तव्यं तत्कर्मजदुरितस्य च तत्वेनैव विरोधित्वं-एवं विशिष्टभावस्य विशेषणाद्यभावात्-तद्वि
 कल्पमते सुहृत्तविशेषसाधनत्वेनैव प्रायश्चित्तजा पूर्वाभावात्-मतां तरे तु द्विष्टाभावतया तदुरितविशिष्टतदसर्ववि
 रहाभावादनधिकस्य तादृशदुरिताभावस्येष्टत्वेन तत्त्वतियोगिनस्तदसर्वविरोधस्य द्विष्टत्वात्-न च प्राणी तप्रायश्चित्त
 स्य पापनाशा एव फलं-तेनापि जन्मांतराय कर्मविशेषाधिकारसं पादनात्-तच्छरीरजीवनावच्छिन्नतत्पापस्यान्त
 करित्यादिष्टत्वेन उक्त्या येन तच्छरीरजीवनस्यापि द्विष्टत्वात्-तदभाविमरणे इच्छेत्पते-प्रवृत्तिर्न भवति-तदेवैव त

दि

जनयंते वेति वाच्यं एतादृशकुलस्थितकल्पनाया अप्रामाणिकवक्तुतर उरित्तोगोदिकल्पनागौरव्यसास्त्रेनापास्तत्वात्
 ज्ञानाभिरित्यादिविशेषाच्च अथ भस्मसाकुलतेजश्च शानुपधायकानिकुलते इत्यर्थः कर्मपदव्यागदानेन मुख्यनेवेति चे
 तथापि हीयंते वाच्यकमीणितस्मिन्देपरावरइति श्रुतिविरोधापने नवानुत्सादएवक्षयोत्तराण्यमानाभावात् नद्यथे
 विकारूलमन्त्रोद्योतं प्रोदूयते वै अस्य सर्वपाप्मानः प्रदूयंत इत्याश्रिते रपिज्ञानस्य कर्मनाशकत्वं अस्य तत्त्वविदः यनुत्तवधी
 नाशयत्येव कर्म परंतु भोगादारा माभुक्तमित्यनेन तत्कर्मदेख्य नवबोधने बाधकाभावात् नवव्यतिचारेण भोगो न तत्तधी
 दार युगपदनेक देहसंपादनीय भोगस्य तदधीनत्वादिति तन्न तत्तधी यस्तोदृश भोगहेतुत्वे मानाभावात् विनैव तत्त्व
 ज्ञाने योगहि प्रभादेव सौभरिप्रभृतीनां कारण्यनिर्मात्वात् नवाकल्पसहस्रा निक्रमभोग्य नरकसंतानजनककर्म
 णि स्वल्पकालीन भोगो नाशयितु मलतावत्संख्यनरक नैवेति सिद्धं येन तत्तधीयः कर्मनाशकत्वे मानाभावा
 त् भस्मसाकुलते इत्यस्य प्रतिवधातीत्यर्थः अन्यथा सर्वपदस्य संकोचापने अर्थनिरस्य प्रतिपादितत्वाच्च हीयंत इत्यादि
 केतुः शेंतरतां बोधयतिकर्मक्षयानी सतिसहस्राभानंतर्थात् तच्चतश्चिकरणेन राट्तिर्त्वे एतच्च भोगेन क
 र्मक्षये प्यप्यमानं नकारणत्वं च वक्ष्यपयति नवेयं निमित्तसहमी दृष्टस्या निमित्तत्वात् दर्शने चानवयात् नवेव दत्ते
 वारिणि रक्षिः स्यात् इत्यादितोपिवारिदानादेस्तत्तिहेतुत्वं न लभ्येत न लभ्येत एव साक्षात् नव्यतः किंतु तस्तेः सहेतुत्व

१ वा

। बुद्धि विषय प्रभूता भिन्न विषय क दर्शना नंतर काली
 न कर्म ह्यप्रयतावति ब्रह्म जीति शास्त्र बोधः

इति श्री श्री क र ण ३

अनेक भोग
 जन कर्म
 तत्त्व विषय

प्रमाणेनोपस्थितत्वेन बाधकाभावेनैव वारिदानविषयीकरणात् प्रकृते वमाभुक्तमित्यादेर्भोगजन्यता वच्छेदके तत्त्वता
 नाजन्यत्वस्य निवेशने गौरवस्य च बाधकत्वात् एतावदव्यतिषेयं विद्यात्वाच्च तः प्रकीर्तयंतो वोपस्थितस्य तथा वि
 धेविरोधोऽन्यो नुभववत्त्वेन तथैव कार्यहेतुभावकल्पनादिति मतेपिन नः क्षतिः बाधसत्वे व्यत्यति महस्य पंडुवात्
 उक्तवाक्यस्य वाप्तिहेतुार्थमाशयेव प्रामाण्यात् सवभोग एकदाकायकहेन कर्मणा तिब्रह्मवचनात् एकदानानादारीराव
 छेदेनोत्पद्यमानां सुखदुःखादीनां साक्षात्कारस्य ध्वंसप्रागभावयोश्चैककल्पनात्वाच्च वाच्यं तावत्कालीन भोगात् क
 र्मतावंतमेव कार्यभोगे जनयति नवकमेण भोगोत्पादे प्यस्माकं वाचित इति रक्षि अतएव आचार्यवान् पुरुषोवे
 दतस्य तावदेव विरयावने मोक्षे अथसंपत्त्ये इति श्रुतिरप्युपपद्यते तस्य आत्मतत्त्वविदतावदेवापचरे विर्त्तवो वा
 वहुत्फनकर्मरात्रोः सकाशात् विमोक्षे अथ फलभोगेन तस्मिन् संपत्त्ये कैवल्येनेति शेषः नवाभ्यस्य ज्ञानेन त
 विज्ञानस्य अर्थः अपवर्गसंपत्तिश्च उः स्वाप्तावरूपैवेति वाच्यं भोगेनेतरैरप्यपि हेति वाक्यशेषविरोधापत्तेः श्रुति
 स्यति तिहासपुराणादिभ्यो मनुहिरण्यगर्भप्रभृतीनां तत्तधी सुखदुःखादिश्रुतेश्च यत्तु तेषां महाकर्ममन्वंत
 रादिजीविष्यतस्तत्तात्पर्यं तेन ज्ञानेन कर्मणा सयइति तन्न निस्विजहृष्ट ह्येपि न तावत् इव शरीरसंबंधविहि
 तानि विहिकर्म फलपत्तेः अथ तत्त्वज्ञानस्य प्रत्यक्षशरीरकर्मतिरिक्तकर्मण एव नाशकत्वात् न तेषां सुखदुःखादिविशो

ये ५

५३

परि

ले

धः तस्य प्रारब्धशरीरकर्मधीनत्वात् तद्वत्तावदेवेत्यादिकतिरप्युपपद्यते नो गेने चितर इति च प्रारब्धकर्मणो तो
 गेने तना जाल-एवं इतर तस्य प्रारब्धकर्मतिरिक्तकर्मणा इतरे-प्रारब्धशरीरारंभके पुण्यपापे इत्यादिति चेन्न तादृशक
 स्तष्टिकल्पनायां मानाभावात् तत्त्वधियः कर्मपथिताया अद्यापि ह्येनान्यथानुपपत्तिविरहात् इतरे इत्यस्य चाशानि न इ
 त्यादि-किं च समानाधिकरणा दृष्टा समानकालीना दृष्टनिवृत्तिरेवैकांता दृष्टनिवृत्तिर्न विर्यतत्त्वधी साध्या प्रारब्धशरीरारंभक
 कर्मणि सहेव तया दृष्टनाशात् प्रारब्धशरीरारंभकवरमा दृष्टनाशे च तस्या हेतुत्वात् न च व्यापानां सातत्रापि तस्या हेतु
 त्वं अथवा मध्ये बहुतरा दृष्टोत्पादेन तादृश समानकालीनत्वमेव तस्या न निर्वहतीति वाच्यं तस्या अदृष्टोत्पत्तिविराधित्वे ने
 वत निर्वहता दृशानि वृत्तिहेतुत्वे मानाभावात् अथ तादृश दृष्टमागता वा समानकालीना दृष्टनिवृत्तिरेव सामुत्तरा यदुन वा
 दि मत्त्वं न कांचित् क्षतिमावहतीति चेन्न तावदेवेत्यादिकति विरोधा पत्तिः तस्या स्तत्त्वज्ञाने सति अपवर्गविलंबप्रतिपादक
 त्वात् उक्तापवर्गे च विलंबाभावात् तर्थात्तावदेवादि पदस्य दुःखाभावादि लाक्षणिकत्वं कल्पनायां च कल्पनागौरवात् माना
 भावाच्च एतेनेकांता मिथ्याज्ञानाशेषवर्गः मिथ्याज्ञानस्य दुःखहेतुत्वात् हेतुपापहेतुत्वाच्च मिथ्याज्ञानेन तत्राशस्य पुरुषार्थ
 चात्र मिथ्याज्ञानोत्तरोत्पन्ने दियसीने कर्षविशेषाधीनतत्त्वज्ञानेन तत्राशसंभवाच्च अथ मिथ्याज्ञानस्य पापहेतुत्वे मानाभावात्
 न च निमोक्षप्रसंग एवमानं तत्त्वज्ञानोत्तराशसंभवाच्च अथ मिथ्याज्ञानस्य पापहेतुत्वे मानाभावात् न च तत्त्वज्ञानेन कर्मणि

तत्त्व... विमः ५

दि

पुनस्तत्सत्त्ववृत्तितादृशते सपुरुषाधो भवति ॥

तत्त्वज्ञाने तत्त्ववृत्तिर्न प्रतिमिथ्याज्ञानस्य प्रतिबंधकत्वं वक्तव्यं वेदो र्वं भवति
 मिथ्याज्ञाने सति तत्त्वज्ञानोत्पत्त-प्रमुत्पन्नं तत्त्वज्ञानेन मिथ्याज्ञानस्य नाशः कर्षजनो यदिति र
 ननु मिथ्याज्ञाने विद्यमानं तत्त्वज्ञानं कथं प्रमुत्पन्नं तत्त्वज्ञानेन मिथ्याज्ञानस्य नाशः कर्षजनो यदिति र
 तत्रिंशते मिथ्याज्ञानस्य तद्देतुत्वं कल्प्यते अथ ते यथा पुष्करपत्राच्चापो न क्षिप्यति एवमेवं विदिपापं कर्म न क्षिप्यत इ
 ति एवं विदि आत्मतत्त्वविदि न क्षिप्यते न संबध्यते पापं कर्म पापोपधायकं कर्म ति वाच्यं तावता तत्त्वज्ञानस्ये वा दृष्टप्रतिबं
 धकत्वं कल्पनादिति चेन्न आत्मनि शरीरभेदसाक्षात्काररूपतत्त्वज्ञानविरहप्रपेक्ष्यात्मानि देहस्य तादात्म्येन देहस्य ता
 रूपमिथ्याज्ञानस्य लघुत्वेन तस्येव तद्देतुत्वात् न तत्त्वज्ञानात्तावत्स्य गौरवात् इदानीं तत्तादृशसाक्षात्कारस्यैव कर्म
 तादाच्च सन्निकर्षविशेषप्रयोज्यत्वादिनिवेशेनातीव गौरवात् न चेदानीं मपि कर्मोत्पत्ति प्राक् समये कदाचित् तथा विधमिथ्या
 ज्ञान विरहेण कथं तस्य हेतुत्वमिति वाच्यं तादृशसविषयकमात्रस्य हेतुत्वेन तदानीं मपि तथा विधसंस्कारस्ये वादिति निरस्तं
 किं च मिथ्याज्ञानस्य चोत्तरवर्तिना येन केनापि ज्ञानादि नानाशसंभवेन तदर्थं यम नियमादिव कुतरकष्टसाधयत्त्वज्ञाने म
 दृष्टानुपपत्ति आत्मैतिकत्वं निर्वहकत्वं तत्त्वधियो मिथ्याधी प्रतिबंधकत्वं एव विधमात्रं आविव मानाभावात् तत्त्वज्ञाने
 तरत्त्वस्य मिथ्याधी प्रतिबंधतावच्छेदके निवेशेन गौरवस्य बाधकत्वात् नैतत्त्वधियः पूर्वमिथ्याधी सत्वमेव न च मिथ्यावासना
 रूपस्य तथा विधसंस्कारस्य नाश एवापवर्गः संस्काररूपेति तत्रात्रायत्तत्त्वप्रवृत्तिरुपपद्यत इति वाच्यं संस्कारस्य तत्त्वधी
 नाशत्वे मानाभावात् बाधकं विना लाघवेन संस्कारत्वावच्छेदेनैव स्मृतिनाशयत्त्वकल्पनाच्च अथ तादृशसंस्कारस्य तत्त्वधी नाश
 एव स्मृतिनाशत्वे स्मृतेरपि तादृशसंस्कारसंभवेन तत्त्वज्ञानोपमिथ्यावासनात्वेन धर्ममिथ्यातामिति चेत्त्यजत हिंसा

ज्ञान ३

तत्त्वज्ञानस्य मिथ्याज्ञाननाशकत्वे

नामः तत्त्वज्ञानं साक्षात् निष्कामावाप्तं नृणां धर्मार्थमर्थनवकाशार्थं कृतिं तं प्रत्यक्षं सत्यं तेन निष्कामावाप्तं जायते नाशः प्रथमं सत्यं कृतं
 तत्त्वज्ञानं साक्षात् निष्कामावाप्तं नृणां धर्मार्थमर्थनवकाशार्थं कृतिं तं प्रत्यक्षं सत्यं तेन निष्कामावाप्तं जायते नाशः प्रथमं सत्यं कृतं
 तत्त्वज्ञानं साक्षात् निष्कामावाप्तं नृणां धर्मार्थमर्थनवकाशार्थं कृतिं तं प्रत्यक्षं सत्यं तेन निष्कामावाप्तं जायते नाशः प्रथमं सत्यं कृतं

१३

प्रति

सन मिथ्याज्ञानस्य धर्माधर्मप्रयोजकत्वं स्वीकृतवाच्यनुभवत्वेन संस्कारहेतुत्वं मिथ्यावासनायां धर्माधर्मजनकतावच्छेद
क~~क~~ व्याप्यजातिविशेषमिहैर्न दोषः तत्र संस्कारे तज्ज्ञातेरभावात् वस्तुतस्तथाविधमिथ्यासम्यक्त्यत्पत्तेरशुबहितोत्तरमा
समवायिकारणात्मनः संयोगस्य तदुत्पत्तिस्थितिसमये वा लक्षणः संयोगस्य तथाविधसंस्कारप्रागभावस्य वा विरहेण तादृ
शसंस्कारो नोत्पद्यते इति मादृशीयथा मुक्तिजनकतावच्छेदकत्वेन धर्माधर्मप्रतिबंधकतावच्छेदकत्वेन वा तत्त्वधीनिष्ठवेजा
त्यकत्वनान्न तद्देजात्याविति चिन्ताभाव एव धर्माधर्मप्रयोजकः अतएव संस्कारानभ्युपगंतमतेपि नातिप्रसंगात् तत्त्वज्ञस्य वि
विहितनिविहकर्मणः सर्वधारावाहिकानुमित्यादौ मानाभावः तदावश्यं तत्त्वधीसत्त्वान्यतथात्वेन तथाज्ञानमसत्त्वे पुनर्वैध
स्यापीष्टत्वात् अस्तु वा तत्त्वधीजन्मस्य संस्कारस्य धर्मस्य वा विरोधित्वमिति तु मादृशमपरे पंथा^{ना} विरुद्धतयाः सहसुखविशेषो
न भिद्यतो व्यक्तो वा अभिद्यतोऽपि न श्वरो न श्वरो वा नाद्यः तादृशस्यापुरुषार्थत्वात् न द्वितीयं तन्निवृत्तौ मुक्तेर्निवृत्तिप्रसंगा
त् न त्वैष्टापत्तिबहुलश्रुतिविरोधात् क्षणायं सुखाय ब्रह्मतराया ससाध्ये प्रवृत्त्यनुपपत्तेश्च न नवनिर्गततथाविधसुखतद
भिद्यक्तिपरंपरोत्पत्तेर्न दोष इति वार्त्ता प्राथमिकसुखतदभिद्यक्तेर्देहविगमप्रागुत्पत्ति~~विरोध~~ संततवेपि देहादि
विरहेण सुखांतरोत्पत्तेरसंभवात् संतु तर्हि देहादयोऽप्यपवर्गकार्यो न्येयधर्माणां यथा कार्यमुन्नयनात् अवच्छिद्यतां वा
तादृशसुखादिव्यावृत्त्या जातिविशेषतो व देहादिजन्यता स्वर्गिशरीरादेरागमेन स्वातंत्र्येण प्रतिपादनाच्च न तद्विलोप इतरथा

वदेज्ज्यत्वं किं एतद्भूतवान्कालो यस्तमिन् सर्वसालस्त हि सर्वं भवति छा न्यो न्या भावप्रति यो गितं वच्छे
दती भवति यस्तत्र तर्ह्यज्ज्यत्वं वीक्ष्यते।

४ स्त्रो

पुनरिष्ट एव स इति चेन्न प्रथमिकसु खतद निव्यक्त्योर्नित्यत्वेनैव सामंजस्येन तत्र वा हे मानाभावात् गौरवाच्च न च जन्यत्वात्
त्वेन विनाशित्वाद्युक्तमिदं मानाभावेन तथानियमासिद्धेः अथ विनाशं प्रति प्रतियोगितो हेतुत्वं नावडभवादि सिद्धं कथं
मन्यथान इत्युच्यते न विनाश उत्पद्यते नाशकस्य कयाळनाशादेरनंतत्वात् कथं वा वाच्यमुदीर्णा विनाशोत्पत्तेरव्यवहि
तात्वं पुनर्विनाशी विनाशकस्योत्पत्तेरुत्पन्नस्य नाशकस्योपि सत्त्वात् उत्तरसंयोगाविनश्यत्स्य कर्मणः पुनर्नाशश्च तज्ज्ञ
विनाशात्वावच्छिन्नं प्रत्येव जन्यत्वात्वेन जन्यसत्त्वेन वा लाघवात् न तु तत्तनाशस्तथा क्लिप्तयोर्गौरवात् प्रतियोग्यनु
योगिभाव संबंधस्य निष्पन्नकत्वाच्च नातिप्रसंगिकं अपि जन्यत्वं प्रागभावप्रतियोगित्वात् काविकविशेषणत्वावच्छिन्नका
लनिष्पन्नान्याभावप्रतियोगितत्वे द कत्वं प्रागभावत्वं च भविष्यतीति अनुगतप्रतीतिसाक्षिको नु योगिता विशेषो रवं
उ एव कश्चनोपाधिवमहाप्रयायत्य भावत्वं वा महाप्रलयश्च कश्चिद्धंस्य क्लिरेव अस्तवा सुखनाशत्वादिना हेतुहेतुमद्भावो
इति चेत्तन लाघवेन महाप्रलयावृत्तित्वेन धंस्यप्रतियोगित्वेन वा त हेतुत्वं संजवात् धंस्यसत्त्वस्यानुगतस्याभावे तु सामान्यस्य
मध्यविधस्य कार्यकारणत्वावस्थात्वात् धंस्यप्रतियोगित्वं च गम्यते नानांतर पराह मित्यभयसिद्धं न हि जन्यत्वात्वेन विना
शात्त्वाद्गनादेर्विनाश निरासः लाघवेन सत्त्वेनैव विनाशकतया ते वा विनाशितापत्तेः किंतु प्रमाणान्तरसिद्धेः विनाशित्वेति प्र
संगत्तं गाय जन्यत्वमुपादीयते अत्र वा तथा हेतुत्वं तथा चिन क्षतिविशेष सामर्थ्या विरहेण तस्य सुखस्य विनाशात् न हि प्रतियोगि

खाउ

病

੨੩

2

ह्युक्तिनाशत्वेनैव कार्यतावच्छेदात् किंच प्रतियोगिनः कारणत्वं तत्तद्युक्तित्वेनैव न तत्कृत्यपेण प्रतियोग्यनुयोगिभावस्य
संबधस्याननुगतत्वादवच्छेदकधर्मस्यैव संसर्गानुगमस्यापि दोषत्वात् तथा च कुतस्तत्रासंभावनापि न त्वनसुखनित्य
त्वे मानाभावः लाघवमहत्वे तत्सुखत्वादेरेवमानत्वात् अस्तु तर्हि प्रमाय उत्तरः पक्षः न च तत्प्रमाने सत्यं विरेण तदुत्पत्त्याप
त्तिः अदृष्टस्य वा पक्ष्य वा सामान्याभावस्यापि त्वहेतुत्वात् अतएव तावदेव विरेयावन्तो विमोक्ष्ये अथ संपत्त्ये इत्यादि श्रुतिर
युपपद्यते विमोक्षः कर्ममात्रात् वस्तुतस्तत्सुखविशेषाग्निरेव्यक्तिरेव मुक्तिर्मेव च तत्तद्धीसाध्याः सुखविशेषश्चानेतवदनादि
रपि लाघवात् न चेदानीमपि तदुपलब्धिः स्यात् अदृष्टेन प्रतिबंधात् स्वप्रकाशमिवात्क कटसुखयतिरेवापवर्गोक्तिः लाघ
वात् सुखत्वादेर्जातिरूपत्वाभावात् तत्तां कार्यस्य बाधचित्सीकरात् इदानीं ननु सुखतया त्वस्य सति बाधके तेनैव निरासात्
असति चेष्टत्वात् इति परमार्थः न चात्र सर्वत्र मानाभावः आनंदो ब्रह्मणो रूपं तच्च मोक्षे प्रतिष्ठितमिति श्रुतेरेवमानत्वात् आनं
दमिव श्रोतानि गत्या गः ब्रह्मणो बृहत्तरस्यात्मन इति यावत् रूपंधर्म आगंतुक धर्मो वा तच्च निरविकर्मणो मोक्षे सति प्रति
ष्ठितं साक्षात्कृतं भवतीति नेदर्थान्न चेयमीश्वर पराः तस्य बंधवन्मोक्षाभावात् नित्यं विज्ञानमार्गं द ब्रह्मेति श्रुतेरपि न त्रमान
त्वं ब्रह्मतत्त्वधीयविलक्षणविषयीकृतं सन्नित्यमानं दं जनयति ब्रह्मज्ञानात्मकमार्गं दं जनयतीति वा आनंदं आत्मकनित्यज्ञा
नं ब्रह्म बृहत्तरं परमपुरुषाद्यो व्याप्य रज्जिरिति वा तदर्थान्न चाशरीरं वाव संतं प्रियाप्रिये न स्पृशा तत्प्रतिश्रुतेः कथमशरीरस्य

पृष्ठ ५

मुक्तस्य सुखमिति वार्थः तत्र प्रियपदस्यानित्यप्रियपरत्वात् न च लक्षणा प्रित्यत्वं सामानाधिकरण्येनान्वयात्पुण्यमात्रं
 यत्तु भगवत्परताऽस्याश्रितेरितित-न-अशरीरपदे संक्षपदे चालक्षणा पतेन न चान्वयितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिता कले
 नैवावयात् वस्तुनस्तु पुत्ररात्रुप्रभृतावपि प्रियाप्रियप्रयोगात् सुखप्रियं इ-स्वमप्रियमिति सह प्रयोगाच्च वाक्यार्थम
 र्यादया प्रियाप्रिययोरनु रागविषयतद्वयार्थकत्वं अनु रागश्चाप्यनुवासे ह्येव विरोधममानिष्टमिव प्रममाप्रियमिवापि
 कृत्यतिवैचित्र्येण न नोऽस्मदर्थान्वितेऽर्थान्यपरत्वात् सामान्यतो निष्टवत् सामान्यतो प्रियमपि न नो विरोधि द्वेषपर
 तथा कृत्यमिति नानाधातुर्थाचितस्वार्थस्य प्रत्ययार्थावयवबोधकता व्यस्यते इत्थं च प्रियाप्रिययोः स्वरिपुधनाद्योभ
 वगवत् इच्छादेः शरीरस्थस्य समवेतत्वात् विरोधपरतावत्रयकी यत्तु द्विवावच्छिन्ना विकरणात्ताकाभावाभ्युपगमेन प्रियाप्रि
 योभयस्मिन् असीरसमवेतत्वाभावो नानुपपन्न इति तत्र प्रियपदस्यैव यथार्थापत्तेः मैवं उक्तकृतो मोक्षपदस्य ब्रह्मलोका
 दिगमनप्रतिबंधकपापनाशपरत्वेन साधुत्यादिपरत्वेन वा सामंजस्येति रित्तु स्वादिकल्पनायोमानाभावात् अप्रतिष्ठि
 तमित्येव पाठ इत्यादि कश्चिद्विदिताय श्रुतेरर्थस्तु ज्ञानविरोधविषयी रूतं सन्नित्यं ब्रह्मार्थं न दं जनयतीति नित्यं ब्रह्म न दं वि
 ज्ञानं न जनयतीति वा विरोधं ज्ञानं यत्र तद्विज्ञानं न दं न दं ब्रह्म अत्र प्रत्ययीतत्वात् अत्र एव न पुंसकत्वं संबधश्च ज
 नकत्वं समवायो वा ब्रह्म भगवान् जीवो वा मात्रं वा प्रथमकवेरपि ब्रह्मणो भगवत्तोरुपमानं न दं न दं वर जनयतीति बो

९

द्वि

वा तच्च ब्रह्म स्व रूपं पापमोक्षे सति प्रतिष्ठितं न वतीत्यर्थ इति विवदंति किं वा तादृशसुखादेस्तत्तु धीसाध्यत्वे मानाभावः
 पापसामान्याभावहेतुत्वेनैवानतिप्रसंगात् न वापवर्गहेतुता बोधकमानमेवमानं तस्यापवर्गसाक्षिः एतेन यथाश्रुतो
 क्तश्रुतिभ्यां आत्मगतानं देवं साक्षात्कारोऽपवर्गतिवैपायसामान्याभावो हेतुरित्यपि परास्ती न ह्यसुखमित्याद्यनुभवस्य
 दानीमुत्पन्नस्य सवन्निभवसि ह्यप्रामाण्यं अस्तु वाय कश्चिदपवर्गः न च तत्र तत्तु धीहेतुत्वे मानमस्ति न च तमेव विदिता
 तिमत्स्य मेति नाभ्युपेया विद्यते यनायेति श्रुतिरेवमानं एतावता यथा कथं चित्तत्त्वज्ञान सर्ववर्तित्वेव प्राप्ते पथिशब्दा
 साधारणप्रयोजकपरः असाधारणजनकेपि तस्य त्वास्तिकत्वात् न चात्मावारे मेने विदुष्यः ब्रह्मयोगी न योनिदिध्या
 सितव्यश्चेति श्रुतिरपि तत्र मानं तत्र विधिप्रत्ययस्य विश्वजिन्यायेन स्वर्गपरत्वात् अन्यथा विश्वजितोऽप्यपवर्गोपपत्तेः ३५ फलकता
 स्तत्तु साहप्रतिशे हारं प्रतिवद्विरभिर्मंत्रणीयो मणिना संयोजनीय इत्यत्राविधेने साधनत्वमर्थः इत्युक्तं तत्तावस्या
 मिर्मवणादिना जननात्किं बुद्धिप्रतिबंधकत्वं अभिर्मंत्रणादेर्दिष्टाहादि विरोधितात्प्रतिरपि तत्र द्वेषाधीने
 या एवं प्रकृतेपिविधेः द्विप्रतिबंधकत्वमेवार्थः द्विप्रत्ययमिथ्याज्ञानस्य पापस्य वा प्रतिबंधकत्वात् प्रतिरपि तत्त्व
 ज्ञानेनैवाभावत्वज्ञानादेव तत्त्वज्ञानाभावस्य द्विप्रसाधनत्वेन द्विप्रसाधन एतेन स्वर्गादेरपवर्गस्थित्युक्तादपवर्गसाध
 नत्वमेव तद्विधेरर्थः विश्वजितः पुनरपवर्गसाधनत्वात्तावस्य सर्वसि हत्वात् तत्तु विश्वजितो विपुनशरतिश्रुतेः स्वर्गएव फ

३५ फलकता हा

लमिति निरस्तं वस्तु तद्वत्त्वमेव विध्यर्थः तच्च प्रकृतौ हि साभावत्वेनैवोपपद्यते इति नेष्टसाधनत्वं कल्पयतीति सारं प्रकृतं
चमादृष्टावच्छेदसंवेतसांवेतसिचमत्कारमादृष्टाति-विनापितत्त्वज्ञानं विरमनाचरितकाम्यनिषिद्धकर्मणोभोगेन प्रायश्चित्त
कर्मणाश्चवणमननादिनावाप्रहीणकर्मकलापस्य पाधानावात्मिकादुःखाभावात्मिकावामुक्तिरुज्ज्वला ज्ञेयते समुज्ज्वल
ते च तत्तद्विहितकर्मशरीरकृतनिषिद्धकर्मणोभोगेन प्रायश्चित्तेन वाप्रहीणाशुभसंतानस्य तादृशमुक्तेरनंतरमापि स
र्वार्जितसुखैरिदानीं प्रार्जितसुखतत्प्रवाहेन वा कल्पकोटिरसंतानविविधशरीरसुखादिरसंतानतत्त्वज्ञानेनादृशमुक्ताव
पि सार्जितसुखैरसुखशरीरेविविधशरीरेवातादृशमुक्तेरसंतानोडुर्वाश्च तत्त्वज्ञानोत्तरं तत्तद्विहितसंतानेन विषयदुर्वा
रः तत्त्वज्ञानस्य सुखविशेषे मानाभावात्तरतिपापानां पापकर्मनाशित्येव श्रुतेः क्वचिद्विषयपदस्यापि तदेकवा
क्यतया पापपरत्वादिति उपपन्नश्च विनापितत्त्वज्ञानं कश्चाभिरणादेरनंतरमेव तथाविधोऽपवर्गः तस्यैवैवकारि
तस्योपाजनकया वदन्मानपापनाशकत्वं श्रुतेः यत्तत्त्वज्ञानस्य तीव्रतात्त्वत्वात् कथमपवर्गहेतुत्वमिति सर्वपक्षेय
मिथ्याधीनाशकारात् हेतुत्वमिति संधानं न इत्यपि न तत्तद्विषयमिथ्याधीनत्वे मानाभावात् अपवर्गादिव्यव
हितसर्वमेव तत्त्वसाक्षात्कारांतरस्वीकारात् अपवर्गकाराहेतुत्वं इत्यपि वातं साक्षात्सानत्वे वा किं भावात्-उत्पन्नं तत्त्वज्ञानं मु
क्तिपर्यंतमेव वर्तते तस्य तदेकनाशत्वात् यागादिद्यं सस्य प्रत्यक्षमिहोक्तं शरीरमश्रयं विवदंति-॥ आत्रेयते ॥

१०

अस्ति हि सिद्धं ते वास्येत्यादिकं यस्मिन् च माहृत्तमित्यादिकं तत्रोक्तन्यायेन दर्शनमिति तत्ता बोधकप्रथमाशुशोधेन द्विती
यस्य विवादपदं पापपरत्वं तादृशपापस्यापि बोधकस्य द्वितीयस्याशुशोधेन वा प्रथमस्य तथा निमित्ततापरत्वाभावः तत्रा
द्य एव बुध्यते नाल्यः अनंततोगतद्विषयतया कृपधंसाभावकल्पनागौरवापत्तेः अथात्य एव युज्यते नाद्यः लाघवेन सामा
न्यत एव प्रायश्चित्तं धन्यकर्मनाशं प्रतिभोगस्य हेतुत्वावधारणात् भोगादिकल्पनस्य फलसुरत्वादिति चेन्न प्रायश्चित्ता
दिजन्यतावच्छेदकापरिचयनतदजन्यत्वस्य गृहीतुमशक्यत्वात् भोगाद्यजन्यकर्मनाशत्वेन तज्जन्यत्वोक्तौ अन्योन्याश्च
यात् प्रतियोगिगतजातिविशेषणतज्जन्यमिति चेत्तर्हि भोगजन्यतापितथैव दुर्वाशविनिगमकाभावात् अस्तु तर्हि त्रि
स्तुतयादिजन्यतावच्छेदकव्याप्येन प्रायश्चित्तादिनाश्रयतावच्छेदकविरुद्धेन जातिविशेषेण विजातीयदुःखादिनाश्रयत्वं
तथाव्यभिक्तसिद्धे दुःखादिद्वित्रिवैजात्यं ब्रह्मरुत्यादिजन्यतावच्छेदकदुःखादिगतजातिव्याप्यं तादृशवरमदुःखादिर
त्येवेति नातिप्रसंग इति चेन्न विवादास्पदं कर्मणि तादृशवैजात्यसत्त्वे मानाभावात् क्लृप्तकार्यकारणभावे तन्नाशनि
वहाय तत्कल्पनेन प्रायश्चित्तादिजन्यतावच्छेदकजातेरपि तत्र कल्पनापत्तेः विनिगमकाभावात् तस्मात्सोपायश्चि
त्तादिकल्पनाश्रयगौरवात् मानाभावात् विनिगमकाभावे नोस्यनाश्रयत्वे जातिसंकरप्रसंगाच्च तत्त्वधानाश्रयत्वे विवाद
पदकर्मणमिति किंच एकजात्याव उतरपापवतोभोनेकपापनाशोत्पत्तेरवहितोत्तरसमये तादृशी परनाशस्यात्

३९

५१२

99

[illegible]

स्थ

५ कर्मणि

५५

बन्धकत्वजनकत्वयोर्मानात्तावात्प्राग्रावविहृदेवतत्त्वविदः पापात्तुत्यतेः सदनगीकारेपिपापादिकंप्रतिकर्मणोहेतुतावि
 शिष्येवनिर्वक्तव्या-अन्यथातत्पापोतेनंतरंतथाविधन्ताविनेष्टपापांततोत्यतेः नथाचगर्ततत्त्वविदपापात्तुत्यतिप्रसंगेनविशेष
 सामग्रीविरहात्तत्पापवतत्पापनाशस्यापितत्पापप्रतिबंधकत्वमिति नविनष्टपापोत्यतिरित्यभिधानेनसुतरांप्रायशोविशेष
 सामग्रीविरहादिति-नयास्त-असुवन्निपुणगृह्येपिपापनाशोनतत्त्वधोसाध्यः तत्त्वज्ञानिनः प्रारब्धकर्मद्वारांनकातिरिक्तकर्मणि
 मानात्तावात्-तत्त्वनाशप्राप्यजनकत्वोत्तिमत्वेनमानापापजनकत्वेमानात्तावाच्च-सामग्याः सुदूरपराहृतात्-तत्प्रत्यक्षितकर्मणां पा
 पजनकत्वेयप्रायश्चित्तविधौरेवमानत्वात्-नवापिसाक्षाकारविधिरेवमानंतस्यसुखविशेषतपपरत्वेनैवोपपत्तेर्बहुतरपातक
 वैजात्यपापनाशादिकल्पनातो नित्यसुखकल्पनायाः लघुत्वादेवस्तत्तत्तुः स्वात्मानपरत्वेनैवविधेरुपवत्तावतिरिक्तसुखादि
 कल्पनार्या। मानाभावोरेवमनिरुपाधिरेवविषयत्वेनतदसावस्मिन्नुतरांपुराणार्थत्वात्-सुखत्वस्वर्गत्वादिनेवदुःखाभावेयतादे
 शदुःखाभावात्त्वादिनापिस्वतःपुरुषार्थत्वाच्च-रूढेदादौनकवदेवविषयदुःखजनकत्वादेवाप्रवृत्तेः तत्त्वज्ञानस्थवनतथावि
 दं दुःखजनकत्वमानात्तावात्-चरमदुःखस्यतत्त्वज्ञानेकनाशयत्वादेतरेणतत्त्वज्ञानेकोटिकल्पस्यापिपत्तेस्तन्निरासायक्रिया
 कश्चिदपि तत्त्वज्ञानेप्रवृत्तेरुचितत्वाच्चरमदुःखोत्तरवर्तिनोयस्यचिन्ताकल्पमानात्तावात्तत्त्वधियस्तन्नाशकत्वेवबाधकरहि
 तविध्यन्वधानुपपत्तेरेवमानत्वात्परस्परवैशिष्ट्यविनिर्मुक्तानामिवप्रोक्तोदकूटानांदुःखप्रतियोगिकत्वस्यचकार्यतावच्छेदक
 शक्तिः

९२

त्वान्नानंतहेतुहेतुमद्भावः तत्तदात्म्यायसुखासमानकार्वाकानतत्तदान्यत्वकृतावच्छिन्नप्रतियोगिकलोपलक्षितमेदविशिष्ट
 दुःखीयत्वेनतादृशदुःखत्वेनवापरंपरयातत्त्वधीजन्यत्वमवच्छिद्यते-हेतुपरमार्थः-अस्तत्वात्तत्त्वक्तित्वेनजन्यत्वंअस
 तिवधिकाशमिरणादेहेतुत्वस्यापीष्टत्वात्-तत्त्वधीजन्यतावच्छेदकत्वेनदुःखगतं वैजात्यसिद्धाति-तच्चनाना-अन्यथासा
 कर्मापरोःब्रह्महत्यादितजन्यनानाजातीयदुःखेषुएकजातीयमेवतदुःखमित्यत्रनियामकाभावादित्यपिवर्द्धति-अरवंडर
 वकश्चनोपाधिस्तादृशदुःखधर्मगतोवच्छेदकोजन्यतायामित्यपरेःदुःखत्वावच्छिन्नसामान्यधर्मोपवर्गइत्यपिकाश्चित्तजस्यने
 पिवतत्त्वज्ञानेप्रतियोगिविलंबेनाप्यवर्गविलंबउपपद्यते-साक्षात्कृत्यहतिविधिज्ञेयता-दुःखेनात्यंतविमुक्तश्चरतिनस
 पुनरावर्ततइत्यनेनापिचरमदुःखधर्मस्येवापवर्गताप्रतीयतेअत्यंतपदार्थविहरातेनसइति-नस्पुनर्दुःखताग्नवर्गता
 र्थः-तथाचतदीयदुःखासमानकार्वाकानदीयदुःखधर्मोदुःखात्यंतविमोक्षइतिभावः-एतेनापिपापनाशादेरपवर्गत्वंनिरस्तं-न
 दादुरक्षपादचरणा-तदत्यंतविमोक्षोपवर्गइतितत्पदबाधनालक्षणादुःखमितिपूर्वस्वीयदुःखंपरामृशति-आचार्यो
 पिनिःश्रेयसंपुनरात्यंतिकीदुःखनिरतिरिति-अथदुःखनाशत्वावच्छिन्नप्रतिदुःखस्यक्षलिकत्वप्रसंगः-सामानाधिकर
 ण्यप्रत्यासत्त्येवाक्तहेतुहेतुमद्भावः-सामानाधिकरण्येवैवविषयत्वमपरप्रतियोगिहसंबंधः-दुःखाव्यवहितसर्वोत्पन्न
 स्पपरामर्शपरामर्शजसिद्धिनाशान्यतोत्यनिसमयोत्पत्तिक-यवाडुःखस्यत्रिक्षणस्यापित्वेज्ञानदुःखयोः-साक्षात्कृत्यनुमित्यो
 दुःखसाक्षात्कारत्वेनहेतुत्वानतत्रतत्त्वविधौहेतुत्वं-प्रज्ञादाहेतुदुःखेमानाभावात्
 नदेवदुःखमानात्तावात्तत्त्वधोसाध्यः

विश्रामधामसुखं नित्यस्तसाक्षात्कारो वाऽपवर्गः तत्त्वज्ञानोत्तरमुभयसिद्धयोः चरमसुखतत्साक्षात्कारयोर्लोचनेन नित्य
 त्वकल्पनात् न च सर्वत्र तत्त्वज्ञानोत्तरं तयोर्मानाभावः दुःखतद्वत्स्योरपितुल्यत्वात् कल्पत्वस्यापि साधारणत्वात् दुःखसा
 क्षात्कारत्वस्य दुःखनाशकत्वपक्षे वृद्धः स्वतः साक्षात्कारतद्वत्सद्वयकल्पनातो नित्यसुखतत्साक्षात्कारयोरनाद्यनैतसुख
 तत्साक्षात्कारयोर्बालघुणाच्च न वैवं तत्त्वज्ञानावच्छेदकशरीरस्यापि कचिन्नित्यत्वं स्यात् इष्टत्वात् विनाशिद्वयानधिकरण
 त्वस्यैव प्रलयलक्षणे निवेशात् न च सुखतत्साक्षात्कारत्वाभ्यामपि नाशकभावात् साक्षात्कृतस्य तस्य विनाशः स्यात् धी
 से प्रतियोगित्वादिना प्रतियोगिनो हेतुत्वेन तदविनाशात् एवं तत्त्वधीजन्यतावच्छेदकं लाघवमपि जातिविशेषेणैव तदव
 छेदात् अतएवाध्यात्मनादिकं विनैव यथाश्रुताः श्रुतय उपपन्ना इत्यस्मत्पुनरुक्तताः प्राज्ञानि विवर्ज्य व्यापकं किं विव
 र्वकल्प्यते लाघवात् तत्साक्षात्कार एवापवर्गः पाप्मसामान्यविरहं तथा विधुः स्वविरहं वा सहकारिणमाश्रयतत्त्वधिया
 समुत्पाद्यते वस्तुतः प्रकाशात्मकानंदव्यक्तिरेवापवर्गः इति लाघवादि तिलमादृशां तन्मतानुसारी पथाः सकलजीव
 व्यापकं विद्वन्नाकारं आनंदमयमेव सगवदात्मस्वरूपमिति श्रुतिर्विज्ञेनास्मान्निर्व्यवस्थापयिष्यते तथा च तत्साक्षात्कार
 एवापवर्गः आनंदं ब्रह्मणो रूपमित्यादि श्रुतेरिति तु मादृशमेकदेशिनी सकल हृदयचमत्कारी पथाः तादृशपरमात्मजी
 वात्मनो रैक्यमपि मादृशैर्व्यवस्थापयिष्यते अपवर्गात्मकानंदत्वसाक्षात्कारप्रागभावाद्वाध्याधिभेदाच्च भेदव्यवहार इति

१५

मते पुनरात्मगतानंदत्वं साक्षात्कार एवापवर्गः यमेव च जीवत्व निवृत्तिरपवर्ग इत्यनेन गीयते अहमानंद इत्यादिवाच्ये
 न प्रमाणत्वं जीवत्वविशिष्टे आनंदत्वाभावात् शुद्धस्य वाच्येति प्रतिपादनात् तथा चे प्रमाणस्य स्यापीष्टत्वादिति तु
 तात्त्विकानुसारी मादृशपथाः केचित्तु परमात्मनि जावात्मल्योऽपवर्गः तत्र लयोल्लिख्य शरीरापगम इति प्रादः सर्वत्रानु
 लयो विनाशः दुःखसाधनं सतयात्मनाशस्य पुरुषार्थत्वात् परमात्मनश्च दिक्कालरूपतरापि सुतरां तदधिकरणा
 त्वात् विनाशप्रतिवप्रतियोगिनः सत्त्वधंसप्रतियोगित्वेनैव हेतुत्वात् आत्मनित्यताप्रतिपादकागमस्य च परमात्मपर
 तथैवोपपत्तिः न च तत्र प्रमाणभावः साक्षात्कारविधेरेव मानत्वात् तत्त्वज्ञानोत्तरं नियमेन दुःखधंसकल्पनादात्मनाशक
 त्वनायास्यत्वात् द्रव्यनाशानिष्ठासमवायिनाशादिजन्यतायश्च स्वभावनाशत्वेन मूर्तनाशत्वेन वावच्छेदात् न चात्मनाशोत्
 त्परिमाणदिनाशकल्पनायां विपरीतगौरवमिति वाच्यं तेषां स्वत्पानतिरेकात् अतिरेकेऽपि एकत्वविभुत्वादेर्जातिरूपत्वा
 तः गुणरूपत्वेऽपि तदविनाशस्य प्रतियोगिन उक्तरूपेण हेतुत्वेनैवोपपत्तेः आत्मस्थितावात्मना सह घटादिभिरनंतसं
 योगविभागादिकल्पनातो विविनाशकल्पनायामति लाघवाच्चेति वदंति तच्चिंत्यं ननु को यमात्मतत्त्वसाक्षात्कारो यस्य
 पवर्गहेतुत्वं नात्मविषयकतत्त्वसाक्षात्कारमात्रं इदानीमपि तत्त्वत्वेनापवर्गं विलंबानुपपत्तेः चरमदुःखविनिर्वातं हि
 त्वं वदति चेत् तथापि साक्षात्काराय यमनियमादिबहुतरकष्टसाध्ययोगाभ्यां सादोषरत्यनुपपत्तेः तस्यास्यैतसुकरत्वात्

देहादिव्यतिरिक्तत्वेनात्मसाक्षात्कारस्यापि न दुर्लभत्वं बाधकाभावात् सवासनमिथ्याज्ञानोन्मूलकात्मसाक्षात्कारस्या
 पवर्गहेतुत्वात् तस्य च यमनियमादिसाध्यत्वेन न सुलभत्वमिति चेत् न तदुन्मूलकत्वं हि न तज्ज्ञातृत्वं तत्प्रतिबंधकत्वं
 वा उभयस्यापि आत्मसाक्षात्कारमात्रेणैवात् उच्यते योगाभ्यासादिप्रयोज्यनिदिध्यासनजैवविलक्षणात्मसाक्षात्कार
 स्थापिवर्गहेतुत्वात् तस्य विनायोगाभ्यासो दुर्लभत्वात् न काप्यमुपपत्ति मिथ्यासाक्षात्कारविरोधिता तेनैव वैजात्येन न सिद्धानी
 तनसाधारणेन इदानीं तथाज्ञाने सत्यपिमिथ्याधीयत इत्येव समानाधिकरणादेहात्ममिथ्याज्ञानासमानकालीनमिथ्याधी
 र्धसजनकत्वेनैव आत्मसाक्षात्कारे वैलक्षण्यमित्यपिकश्चित् तत्तद्यत्किंचित्मित्यपिकश्चित् आत्मनि देहादीतरत्वे लौकिक
 साक्षात्कारः स इदानीं तदभावो योगाभ्यासादिजन्यधर्मविशेषाभावेन दोषेण प्रतिबंधात् तथा च योगाभ्यासादेरुद्भावावधि
 नं प्रत्येव हेतुत्वमित्येव परे तु योगाभ्यासादेस्तथा विधात्मसाक्षात्कारजन्या पवर्गप्रतिबंधकस्याधर्मविशेषस्य निवारक
 त्वमेव ननु साक्षात्कारहेतुतापि विनापि योगाभ्यासादिकारणभरणदितोपि तत्त्वधीश्वरणात् परणादेरपितादवाधमीनिधा
 रकतयैवोपयोगात् श्रूयते निगोपादिना मोक्षवर्त्यप्रतिलोरोधः एवं च विनायोगाभ्यासादिकारणभरणदितोपि तत्त्वधीश्वरणात् परणादेरपितादवाधमीनिधा
 रूपपद्यत इति वदंति कासौ भरणयोगाभ्यासादिजन्यतावच्छेदकत्वधीनिष्ठबहुतरवैजात्यसत्त्वत्वेण तत्त्वधीहेतुत्वे क तथा
 च योगाभ्यासादेरुच्यते रमतेरेण भवत्येवापवर्ग इत्यपि परे समुच्चयपक्षस्तु प्रत्येकतो मुक्तिप्रवणेन निरसनीयः इतरे तु भगवदा

१६

आत्मसाक्षात्कार एवापवर्गहेतुः स चात्यंतदुर्लभ एवेति न च योगाभ्यासादनामुपयोगः न च मिथ्याज्ञानं निवर्तते मिथ्याज्ञा
 नस्य च स्वात्मदेहाभिमानरूपस्य निवर्तकताया आत्मसाक्षात्कार एव संज्ञावेन स्वात्मज्ञानसाक्षात्कार एव हेतुरित्युक्तं तथा हे
 तुतायां मानाभावात् न च तत्त्वविदः प्रत्यवायानुत्पत्तिश्रुतिरेव मानं न हितत्वेदं न स्य प्रत्यवायकारणात् तदुन्मूलकाधीप्रतिबं
 धकतामंतरेण न त्वविदः प्रत्यवायानुत्पत्तिनियमः उपपद्यते इत्यपि सो प्रतं तत्त्ववेदनेत्येव प्रत्यवायप्रतिबंधकत्वे तदुपपत्तेः
 न हि मिथ्याज्ञानस्य प्रत्यवाय हेतुत्वं मानाभावात् आत्मनि देहाभिमानवत् प्राणमनोबुद्धिसुबाधिते मानस्यापि विनिगमका
 भावेन हेतुतापत्यागौरवप्रसंगाच्च न चात्मनि तदितरधीरेव मिथ्याज्ञानं तत्त्वमेव प्रत्यवाय हेतुर्न तु देहात्मज्ञानहादिना तेषां
 संदिग्धव्यतिवारनिरूपकतावच्छेदकत्वात् एवं च प्रायशः आत्मैतत्स्य यावतो नानाविधा उक्तक्रमेण भेदधीरेव तत्त्वज्ञानं
 तस्यैवोक्तधीविशेषितं संभवात् अथवा एकविधतत्त्वज्ञाने सत्यपि अन्यविधमिथ्याधीयत इत्यस्याप्रत्यवायोत्पत्त्यापत्तेः अत
 एव तत्त्वधीयो दुर्लभत्वं अपवर्गहेतुता च तादृशमिथ्याधीप्रतिबंधकत्वेनैव वैजात्यविशेषेण वा ननु प्रातिस्विकतत्त्वज्ञान
 सत्त्वेनैव गौरवं संभाव्यत इति वार्यं तावता आत्मसाक्षात्कारस्य प्रत्यवायानुत्पत्तिप्रयोजकत्वेपि मुक्तिहेतुत्वात् सिद्धेः न ग
 वमितदितरविषयस्यैव प्रत्यवाय हेतुता प्रत्यवायानुत्पत्तिप्रयोजकत्वेऽपि तस्यासिद्धेः मिथ्याज्ञानतत्त्वधीविरहादेः
 प्रत्यवायानुत्पत्तेरुपपादितत्वाच्च अथ बाधकं विनात्मपदस्य आत्मपरत्वात् आभावादेरनेमिदं दृष्टव्य इत्यादि श्रुतेरात्मसाक्षा

०५ ६

आत्मनश्च आत्मत्वे स्यापि आत्मत्वा नवच्छिन्नविषयतया आत्मन एव साक्षात्कारे सिद्धे तमेवेत्यादि श्रुतौ तदभ्याविशेष्यकेत्यादिकम
 र्थः घटनिर्विकल्पकात्मकघटत्वाकारकपटभ्रमवति घटत्वेन घटं न जानातीत्येव प्रयोगात् तत्रोर्ध्वनिनाशमिच्छति ननु धनमि
 ति प्रयोगाच्च घटत्वेन घटं जानातीत्यादौ विशेष्यत्वप्रतीतिविशेष्यताया अपि द्वितीया र्थत्वात् नवविधस्यैकपरिवेष्टितारमीरति
 ज्ञाते स्यादि श्रुतेर्विस्तृत्वादिकमपि तत्र प्रकारः स्यात् इहत्वात् अन्यथा विश्वस्य परिवेष्टितारमित्यादेर्नैव ध्यपि त्रैः आपादकस्या
 सकृदवेदितत्वेन सामग्रीबलेनाप्यात्मत्वादेर्नान्यसंभवाच्च विश्वत्तानं पुनरिष्यत एव तत्तर सर्वव्याप्तोपमात्मेति ग्रहस्य हेतु
 त्वाभ्युपगमात् अतएव विशेषणत्वे गौरवस्य बाधकस्य सत्वेनोपलक्षणत्वेमेव न्यायमित्युक्तावपि न निस्तारइत्याहुः सन् साक्षा
 त्कारः क्रमिकश्रवणमनननिदिध्यासनेन उत्पद्यते आत्मावारे मैत्रेयि इष्टव्यः आत्मोर्मतव्यो निदिध्यासितव्य इति श्रुतेः के
 नात्मसाक्षात्कारः स्यादित्याकांक्षायां श्रोतव्य इत्यादिप्रवृत्तेः आगमेनानुमानेन ध्यानाभ्यासवशेन च त्रिधा प्रकल्पयन् प्रज्ञां कृत्वा
 त्रयो गमुत्तममिति स्मृतेः उत्तमयोगो आत्मतत्त्वसाक्षात्कारः परेतुः श्रवणादेरप्यपवासाधनत्वे प्रकरणेनोपात्तस्य परित्यागे माना
 तात्वात् नवसाक्षात्काररूपसाधनावस्तुस्य तस्य साधनोत्तरनिराकांक्षत्वात् न तत्साधनत्वस्य श्रवणादावन्वयत्वं सति मननश
 वपि साक्षात्कारसाधनत्वात् न च मापत्ते साक्षात्कारस्य श्रवणरूपसाधनावस्तुत्वात् अमुकसाध्यास्यस्य किंसाधनमित्याकां
 क्षाया अभिप्रेतस्य किमन्यत्वाधनमित्याकांक्षायाश्च प्रवृत्तेर्विस्तृतकाले न च श्रवणादेरिति गती तत्त्वात् नापवर्गहेतुर्नेति वार्थः

१८

पृ

जो रवा पदे

साक्षात्कारश्चापवर्गे विमननादि द्वा रा त संभवात् उत्तमयोगो योपवर्ग एवेत्याहुः अन्ये तु श्रवणमनननिदिध्यासनसाक्षात्का
 राणां मनननिदिध्यासनसाक्षात्कारपुर्वगसाधनत्वं यथायोगं विधयो बोधयति साक्षात् हेतुबोधकत्वे संभवत्यन्यथा हेतुबोध
 कस्यस्यान्यायत्वात् आचार्यैरपि श्रोतव्योर्मतव्यो निदिध्यासितव्यः साक्षात्कर्तव्य इति वाक्येन प्रोक्तश्रुतेरयमेवार्थः स्वीकृतः अन्यथा
 विपर्यये पाठा नुपपत्तेः एवं च साक्षात्कारहेत्वाकांक्षायां प्रथमतो निदिध्यासितव्य इत्येव प्रवर्तते ततो निदिध्यासनहेत्वाकांक्षा
 योर्मतव्यः ततश्च मननहेत्वाकांक्षायां श्रोतव्य इति तद्वदिति तत्र श्रवणं श्रुतिवाक्याधीन आत्मशब्दबोध श्रुत्य श्रुतिवाक्येभ्य इति
 श्रुतेः श्रवणश्रुतिपदं प्रमाणशब्दमात्रपरं आत्मशब्द अन्यप्रमाणमात्रस्यैव पदज्ञानविधयामननोपयोगात् अन्यथानिमगदृष्टक
 ल्पनापत्तेः श्रवणशब्दलक्षणाविशिष्टवाचकपदस्य विशेष्यता वच्छेदकत्वेण शक्तिविशेष्यपरत्वे लक्षणविरहात् तत्र शक्तेरेव सत्त्वा
 तत्तदुक्तमाचार्यैः श्रुतौ हि तद्वद्वक्त्राः श्रुति स्मृतातिहासपुराणां हि दानां मंतव्यो न वतीति एवं च वेदश्रवणानधिकारिणां च
 डादीनामपि पुराणादिश्रवणान्तरपवर्गानुपपन्न इति पक्षधरमिच्छाः तत्र वेदेतरशब्दस्य विशिष्टशक्त्यता वच्छेदकताभाववत्त्वेन श्रु
 तिशक्तिविशेष्यत्वाभावात् अन्यथा तस्य न्यूनत्वेन शक्त्यता वच्छेदकत्वा नुपपत्तेः न वा वच्छेदकत्वस्यैव रूपविशेष्यस्य शक्ति
 प्रकारस्यपि वा तत्रापि सत्ताविरोधः प्रमाणशब्दश्च सा एव विशेषणत्वस्यान्यत्र सत्ता नैव श्रुतिवाक्यं शब्दोत्तरप्रमाणश
 ब्दत्वेन शक्तौ मानाभावात् मोदवं च प्रामाणिकत्वाद्भिदोषायः वस्तुतो वेदात्यविशेष्ये मेव श्रवणस्य हेतुत्वात् न गो र वशं कापि मनन

२१

श्रुतेरपि नानापर्यट

आत्मनश्च आत्मत्वस्यापि आत्मत्वानवच्छिन्नविषयतया आत्मन एव साक्षात्कारे सिद्धे तमेवेत्यादि श्रुतौ तदभ्याविशेषकेत्यादिकम
 र्थः घटनिर्विकल्पकात्मकघटत्वाकारकपदभ्रमवति घटत्वेन घटं न जानातीत्येव प्रयोगात् तत्र बोधनिनामिच्छातिननुधनमि
 ति प्रयोगाच्च घटत्वेन घटं जानातीत्यादौ विशेष्यत्वप्रतीतेरविशेष्यताया अपि द्वितीया र्थत्वात् नवविधस्यैकपरिवेष्टितारमीरितं
 ज्ञाते स्यादश्रुतेरिति ह्येवादि कमपितत्र प्रकारः स्यात् इहत्वात् अन्यथा विश्वस्य परिवेष्टितारमित्यादेर्तदर्थमपि तत्रोः आपादकस्या
 सकृदवेदितत्वेन सामग्रीबलेनाप्यात्मत्वादेर्नान्यसंभवाच्च विश्वत्तानं पुनरिष्यत एव इतर सर्वव्यावृत्तौ यमात्मैति ग्रहस्य हेतु
 त्वाभ्युपगमात् अतएव विशेषणत्वेनैव नवम्यबाधकस्य सत्त्वेनोपलक्षणत्वेमेव न्यायमित्युक्तावपि न निस्तारइत्याहुः सवसाक्षा
 त्कारः कमिकश्रवणमनननिदिध्यासनेन उत्पद्यते आत्मावारे नैत्रेयि इष्टव्यः अतश्चोर्मंतव्यो निदिध्यासितव्य इति श्रुतेः के
 नात्मसाक्षात्कारः स्यादित्याकांक्षायां श्रोतव्यहत्यादिप्रवृत्तेः आगमेनानुमानेन ध्यानाभ्यासवशेन च त्रिधा प्रकल्पयन् प्रज्ञां तत्र
 त्रयो गमुत्तममिति श्रुतेः उत्तमयोगात् आत्मतत्त्वसाक्षात्कारः परेतुः श्रवणादेश्यपदसाधनत्वे प्रकरणेनोपात्तस्य परित्यागे माना
 तात्वात् नवसाक्षात्काररूपसाधनावरूढस्य तस्य साधनान्तरनिराकांक्षत्वात् न तत्साधनत्वस्य श्रवणादावन्वयत्वं सति मनसि
 वपि साक्षात्कारसाधनत्वात् न च मापत्ते साक्षात्कारस्य श्रवणरूपसाधनावरूढत्वात् अमुकसाध्यास्यस्य किंसाधनमित्याकां
 क्षाया अभ्यासोपपत्तिस्य किमन्यत्वाधनमित्याकांक्षायाश्च प्रवृत्तेरित्येव तत्कार नवश्रवणादेश्यगतीतत्वात् नापवर्गहेतुर्नेति वाच्यं

१८

पु

गोरवाप्ये

साक्षात्कारश्चापवेगि मननादिद्वारा तसंभवात् उत्तमयोगो योपवर्गवेत्याहुः अन्ये तु श्रवणमनननिदिध्यासनसाक्षात्का
 राणां मनननिदिध्यासनसाक्षात्कारपुनर्वर्गसाधनत्वं यथायोगं विधयो बोधयति साक्षात् हेतुबोधकत्वे संभवत्यन्यथा हेतुबोध
 कस्यस्यान्यायत्वात् अत्रार्थैरपिश्रोतव्योर्मंतव्यो निदिध्यासितव्यः साक्षात्कर्तव्यश्चेति वाक्येन प्रोक्तश्रुतेरयमेवार्थः स्वीकृतः अन्यथा
 विपर्ययेण पाठानुपपत्तेः एवं च साक्षात्कारहेत्वाकांक्षायां प्रथमतो निदिध्यासितव्य इत्येव प्रवर्तते ततो निदिध्यासनहेत्वाकांक्षा
 योर्मंतव्यः ततश्च मननहेत्वाकांक्षायां श्रोतव्य इतीति वदन्ति तत्र श्रवणं श्रुतिवाक्याधीन आत्मशाब्दबोध श्रुत्य श्रुतिवाक्येभ्य इति
 श्रुतेः श्रवणश्रुतिपदं प्रमाणशब्दमात्रपरं आत्मशाब्द अन्यप्रमाणमात्रस्यैव पदज्ञानविधयामननोपयोगात् अन्यथानियमादृष्टक
 ल्पनापत्तेः श्रवणवलक्षणविशिष्टवाचकपदस्य विशेष्यता वच्छेदकत्वेण शक्तिविशेष्यपरत्वेन श्रवणविरहात् तत्र शक्तेरेव सत्त्वा
 तत्तदुक्तमावाये श्रुतौ हितगवान्बहुशः श्रुति श्रुतातिहासपुराणां विद्वानां मंतव्यो न वतीति एवं च वेदश्रवणानधिकारिणां च
 डादीनामपि पुराणादिश्रवणान्तापवर्गानुपपन्न इति पक्षधरमिच्छाः तत्र वेदेतरशब्दस्य विशिष्टशक्त्या तावच्छेदकत्वाववत्वेन श्रु
 तिशक्तिविशेष्यत्वाभावात् अन्यथा तस्य न्यूनत्वेन शक्त्या तावच्छेदकत्वानुपपत्तेः न वा वच्छेदकत्वस्य स्वतंत्रविशेष्यशक्ति
 प्रकारस्यपि बा तत्रापि सत्ताविरोधः प्रमाणशब्दश्च शास्त्रविशेषणत्वस्यान्यत्र सत्ता नैवेत्येवमिति वाच्यं शब्दांतरे प्रमाणश
 ब्दत्वेन शक्तौ मानाभावात् गोरवं च प्रामाणिकत्वाद्भिदोषायः वक्तुं नो वेत्तात्यविशेषे मेव श्रवणस्य हेतुत्वात् न गोरवशं कापि मनन

२१

श्रुतेरपि नानापर्यट

आतिवाक्ये इति बहुवचनश्रुते बह्वचनश्रुते रेवापवर्गोपयोगः हेतुतात्त्विकं विवेकान्यथैवैत्यपि वदंति किं निश्चित
 त्वमस्यादिवाक्ये अत्र तत्पदयुष्मत्पदयोः शुद्धे ब्रह्मणि स्वात्मनि लक्षणा इतरथा केवलात्मविषयकज्ञाया मुपपत्तेः शीते
 व्यवहारादिना वत्तहर्मविशिष्टैव तादृशैव नैवान्वय इत्यत्र मानाभावः स्मरणस्य प्रकरकत्वे मानाभावः लाघवे नानुभवत्वा
 एव कल्पनात् न च निराकांक्षत्वं अन्यवितावच्छेदकमात्रविरहेण चटो घट इति वदन्वयितावच्छेदके कविरहात् किं विहर्मविशिष्ट
 दिने वहेतुत्वात् न च शब्दतस्तादृशबोधे मानाभावः तमेव विदित्वेत्यनेन सामान्यत एवापवर्गसाधने तदन्वाविषयकत्वं
 प्रतिपादनात् एवं च शुद्धे शुद्धेयैव तादात्म्येन प्रकारत्वात् तादात्म्यस्य चात्मानतिरिक्तत्वात् न तत्तादात्म्यं विविक्तं च
 न तदन्वाविषयकत्वं बाधः यत्तु तत्पदयुष्मत्पदयोरेकत्वेपेक्षबोधकत्वे चटो घट इति वा निराकांक्षत्वं विभिन्नरूपेणापि बो
 धने युष्मत्पदार्थतावच्छेदकेन तदर्थान्निदाभावाद्गोर्नित्यादित्यत्रैव निराकांक्षता तत्र विशेष्येणैवात्रापि विज्ञातत्वेनान्वया
 संभवादिति युष्मत्पदलक्षणात् तात्पदलक्षणात् कैवात्म्यादिनां मते तत्पदसिधेयब्रह्मणोपदेन युष्मत्पदार्थजिविना न्वय
 स्वीकारात् ब्रह्मणश्च तन्मते निर्धर्मिकत्वात् अथैवं गोर्द्वयमित्यत्रापि शक्त्यानां न्वयः स्यात् गोत्वेऽप्यत्र वाचादिनिवेद
 एवमेव शुद्धगोर्लक्षणात् न च न्वयबोधात् गोप्रमेयेत्यत्रैव च मुख्यप्रयोग इति तत्र एतादृशानिराकांक्षत्वे मानाभावात्
 लक्षणाप्रतिषेधनमंतरणापि गोत्वं पुंस्कारेणापि च गोर्द्वयमित्यत्र न्वयबोधस्य सर्वसिद्धत्वात् गोर्नित्ये तत्र विशेषणत्वे